

A CSANÁDI EGYHÁZMEGYE GAZDASÁGA 1848–1849-BEN

EGYHÁZI BIRTOKOK A 19. SZÁZAD KÖZEPÉN

Az egyházi birtokok Magyarország legnagyobb hagyománnyal rendelkező birtok-együttesét alkották. Az egyházi vagyont célvagyonként kellett kezelni, azaz egyházi célok érdekében kellett jövedelmét felhasználni. Ugyanakkor a birtokot nem lehetett megosztani, eladni vagy adóssággal terhelni, tehát kötött (vagy korlátozott) forgalmú birtokként kell számon tartanunk. Az egyházi birtokosok (a világi birtokosokhoz hasonlóan) önállóan vagy társbirtokosként rendelkeztek az egyes községekkel. A birtokok struktúrája is a világi birtokok felépítésére emlékeztetett: magában foglalta a jobbágyok által birtokolt telki állományt, a közös használatú legelőket, valamint a földesúri majorságokat, ahol viszont – szemben a világi birtokokkal – az erdőgazdálkodás volt a legfontosabb művelési ág. A majorsági kezelésben vagy bérben lévő egyházi földterület 1848-ban majd kétmillió magyar holdra tehető, amely az ország területének kb. 5%-a volt. A legnagyobb magyarországi egyházi birtokok közé tartozott a Nagyváradi latin szertartású püspökség, az egri főkapitány és az Esztergomi érsekség birtokkomplexuma.¹

Az úrbérrendezés korától fogva egészen a 19. század végéig – tehát az általunk tárgyalt időszakban is – az egyes egyházmegyék vagyoni helyzete nagymértékben eltérően alakult. Az Esztergomi érsekség úrbéres birtokállománya az úrbérrendezés korában közel tízszeresen múlta felül a legkisebbet, a Csanádi püspökségét. Az Esztergomi érsekség 94 birtokán 113 346 hold földet tett ki az úrbéri állomány szemben a Csanádi püspökség 1 birtokával és 12 115 hold úrbéres állományával. A különbség tükröződött a telkes jobbágyok és a zsellérek számában is. A birtokok nagyságával kapcsolatos eltérések a 19. század közepén is fennálltak.²

¹ Dóka Klára: *Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században*. Budapest, 1997. (a továbbiakban: Dóka, 1997.) 93–94. A kutatás során nyújtott támogatásért köszönettel tartozom a Makói Levéltár munkatársainak és Gilicze Jánosnak. (Z. P.)

² Fónagy Zoltán: *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában*. *Adattár*. Budapest, 2013. I. k. 41–43; II. k. 840. Az I. kötetben, az irodalomjegyzékben is, a szerző Oltványi Pál munkájára (A Csanádi püspöki megye birtok viszonyainak rövid története. Szeged, 1867.) tévesen „Oltványi Gáspár”-ként hivatkozott, a címből is kihagyott egy szót („rövid”).

Az 1830–40-es évek magyarországi politikai küzdelmeiben a szekularizációs érvelés a polgári átalakulásért harcoló erők koncepciójának szerves részévé vált. Az egyházi vezetők sérelmezték a nemesi jellegű magántulajdonnak tekintett egyházi vagyonnak a már Mária Terézia időszakában megkezdett adóztatását. Az 1832/36-os országgyűlés vitáiban azonban Deák Ferenc az egyházi birtokokat nemesi jellegű használatban lévő állami vagyonként határozta meg, így elutasítva annak megadóztatását, de fenntartva a jogot, hogy a tulajdonos (az állam) a maga céljaira rendelkezzen vele. Hasonló vita bontakozott ki a tized eltörlése kapcsán is, amit Széchenyi István már 1830-ban sürgetett. A reformellenzék szerint a tized olyan speciális közadó, amelynek beszédését az országgyűlés rendelte el, következésképp annak beszédését meg is szüntetheti. Az utolsó rendi országgyűlésen azután az egyházi képviselők jogilag önként, politikailag viszont az eseményektől kényszerítve lemondtak a tizedről.³

Az alsótábla 1848. március 18-án délután fél ötkor kezdődő ülésén Schnee László Heves megyei követ szólalt fel először a papi tized kérdésében. Ezután felállt Daróczy Zsigmond, s a pécsi káptalan részéről lemondott a tizedről. Ezt a bejelentést *„az egész termet majd összeroskaszto éljen, taps és dörömbözés követte, a követek is fölállva tapsoltak és éljenztek őt”*. Hasonlóképpen nyilatkoztak az esztergomi, a váradi, a váci, a nyitrai, pozsonyi és a szepesi káptalani követek is. Szentkirályi Móric javaslatára a felajánlásból törvényjavaslat lett, amelyet még aznap átküldtek a főrendeknek. A püspökök sem elleneztek a javaslatot. A főrendi ház ülésén jelen lévő három püspök, Scitovszky János, Lonovics József és Rudnyánszky József sorban lemondott a maga nevében a tizedről. Csatlakozott hozzájuk Rimely Mihály pannonhalmi főapát is. Scitovszky felvetette a plébánosok és a tizedre jogosult világiak kártalanítását (az egyháziak kártalanítása már az alsótáblán is felmerült). Perényi Zsigmond erre azt javasolta, hogy a kárpótlásról a kormány a következő országgyűlésen nyújtson be javaslatot. Ezt az álláspontot végül az alsótábla is magáévá tette, így megszületett az 1848:XIII. tc. a papi tized eltörléséről.⁴

A püspökök tehát az adott pillanatban nem elleneztek a tized eltörlését, Fogarasy Mihály skodári választott püspök szerint azért, mert felismerték, *„hogy a fönnforgó súlyos körülmények között, melyeknek erkölcsi kényszerítése a klérusra volt nehezdedve, magának az egyháznak érdekében állott ez áldozatot önként megtenni, s általa a hazafiúság készségét a magyar klérus részéről nemcsak szóval bevallani, hanem*

³ Csorba László: *A vallásalap jogi természete. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon. 1782–1918.* Budapest, 1999. 29–46.

⁴ 1848–1849. *A forradalom és szabadságharc képes története.* Szerk: Hermann Róbert. 2009. 52–54. (A vonatkozó rész Zakar Péter munkája.) A lemondás háttéréről Sarnyai Csaba Máté: *Polgári állam és katolikus egyház 1848. március–december. A katolikus autonómia törekvések megjelenése.* Budapest, 2002. 27–42.

tettel is bebizonyítani”.⁵ A lemondás formailag tehát önkéntesen történt, ugyanakkor jelentős politikai nyomásgyakorlás előzte meg: az európai forradalmak által létrejövő új, alkotmányos rendszerek példája, a pesti forradalmároktól való félelem, az úrbéri terhek eltörlése, Kossuth ezirányú nem hivatalos kérése, és végül Schneé László felszólalása.⁶

A katolikus egyház a tizedből származó jelentős gazdasági erőre támaszkodva tudta évszázadokon át meghatározó vallási, kulturális, egészségügyi és karitatív tevékenységét kifejteni. Ugyanakkor a polgári átalakulás folyamata alapvetően megváltoztatta e gazdaságok helyzetét, illetve lehetőségeit. Az 1848-as „*áprilisi törvények*” következtében megszűnt a tized, amelynek jövedelméből nemcsak a püspökök, hanem más javadalmasok is részesedtek. A törvény 2. §-a ugyanakkor kimondta, hogy „*mennyiben a tized megszüntetése a kisebb rendű papság némely tagjainak jövedelmét is érdekli, s e tekintetből azok ellátásáról gondoskodni mindenestre szükséges leend, Ő Felsege egyszersmind a kisebb rendű bármely vallásfelekezeten levő papságnak illő ellátása iránt általánosan is, magyar minisztériuma által részletes törvényjavaslatot fog az ország Rendeinek előterjeszteni.*”⁷

A tized eltörlése néhány egyházmegyét, például a Szepesit rendkívül súlyos helyzetbe hozta. Nem véletlenül írta egy szepesi plébános a *Religio és Nevelés* c. folyóiratban, hogy „*a főpapság’ tizedeirőli lemondása által nagyobb-kisebb áldozatot hozott, s a szepesi káptalan csekélyet; holott ellenben az alpapság, ellátásának egyedüli forrásától esett el!*”⁸ A tized elvesztésével kapcsolatos problémák természetesen befolyásolták az egyes egyházmegyék papságának a polgári átalakuláshoz fűződő viszonyát is. Az áprilisi törvények az úrbéri szerződések alapján teljesített szolgáltatásokat (pl. a robotot) is eltörlték, ami további jövedelem- és munkaerőkiesést eredményezett az egyházi birtokokon.⁹ A Csanádi egyházmegyében egyedül a földéaki lelkész részesült a tizedből (tizenhatod illetőség vagy sedecima), így annak eltörlése a papságot ebben az egyházmegyében többségében nem érintette hátrányosan.¹⁰

Dóka Klára monográfiájában részletesen megvizsgálta az egyházi birtokok művelési ágak szerinti megoszlását. Noha vizsgálati adatait a 19. század 80-as, 90-es

⁵ [Fogarasy Mihály:] *Emlékirat, az 1847/8 országgyűlés alatt, Pozsonyban tartott püspöki tanácskozmányról*. Pest, 1848. 32.

⁶ Fazekas Csaba – Gyulai Éva: *A katolikus egyház lemondása a tizedről 1848. március 18-án. A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 39. (2000) 165–188. http://epa.oszk.hu/02000/02030/00032/pdf/HOM_Evkonyv_39_165-188.pdf (Letöltés: 2018. 07. 31. 18.06.)

⁷ *Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek*. Szerk: Márkus Dezső. Budapest, 1896. (a továbbiakban: Márkus, 1896.) 236.

⁸ *Religio és Nevelés* 6/72. (1848. december 14.) 563.

⁹ Márkus, 1896. 232–233.

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium katolikus egyházi osztály (H 56) 1849:194. (51743 tek.)

éveiből merítette, megállapításai a század közepére is érvényesek. Ezek a birtokok nem egyenletesen oszlottak el a vármegyék területén. Sok ilyen birtokkal találkozhattunk többek között Bars, Esztergom és Komárom megyében, míg pl. Temes megyében a székváros kivételével hiányoztak az ilyen területek. Az érseki és püspöki birtokokra általánosságban jellemző volt, hogy a világi kézben lévő birtokoknál kisebb arányban szerepelt a művelési ágak közül a szántó, viszont jóval magasabb volt az erdő aránya. Az egyházi birtokokat a forradalom időszakában uradalmakra osztották. Az uradalmak munkáját egy jószágkormányzó irányította, míg a gazdasztek munkáját különféle alkalmazottak (írnokok, számtartók) segítették. A majorokban, különösen az állattartás területén, majorsági zsellérek dolgoztak. A „szemes élet”, azaz a szemestermények begyűjtéséért, illetve raktározásáért a frumentarius (kasznár), míg a bor kezeléséért a claviger (kulcsár) volt felelős. A nagyobb birtokokon uradalmi iparosokat alkalmaztak, a kisebbek bérmunkában végeztették el ezeket a feladatokat. Az áprilisi törvények következtében kieső robot miatt fokozatosan nőtt a cselédek, summások és béresek száma. A fizetett alkalmazottak számának növekedése szükségessé tette a főpénztár és az uradalmi pénztárak megszervezését.¹¹

A CSANÁDI EGYHÁZMEGYE BIRTOKVISZONYAI A 18–19. SZÁZADBAN

1867-ben megjelent munkájában Oltványi Pál földrészi lelkész szomorúan állapította meg a következőket, amelyek 1848–1849-re is érvényesek. „*Bírja tehát a török háború előtt... javadalmakban dúsgazdag Csanádi püspökség jelenleg Makó mezővárosát, mellyel... a birtokba lépés óta a legújabb időkig mindig perben állott*”.¹² E szokatlan tény, azaz a Csanádi püspökség birtokai csekély számának és területének magyarázatát a Bánság történetében kell keresnünk. A török kiűzése után I. Lipót biztosította ugyan a püspököket, hogy korábbi birtokaikat és jövedelmeiket visszakövetelhetik, de a Bánságban más kormányzati elveket érvényesített.¹³

A 18. század második évtizedében a török végleg kiszorult az egyházmegye területéről. Az 1718-as pozsareváci békét követően a Marostól délre nem állították helyre a polgári közigazgatást (a vármegyerendszert), hanem a felszabadított területeket, mint újonnan meghódítottakat, katonai igazgatás alatt hagyták. Egy rövid, átmeneti

¹¹ Dóka, 1997. 40–42.

¹² Oltványi Pál: *A Csanádi püspöki megye birtok viszonyainak rövid története*. Szeged, 1867. (a továbbiakban: Oltványi, 1867.) 39–40.

¹³ *Egyházi köz-ügyekben 1844-ig kibocsátott kegyelmes királyi rendelmények, kivonatban előadva*. Nagyszombat, 1846. 9. A Bánságban arra hivatkozott a kormány, hogy a szükséges okmányok megsemmisültek.

időszakot követően csak 1778-ban került sor a vármegyerendszer újjáalakítására, az egyházmegye déli és keleti részén azonban néhány plébánia továbbra is a katonai határőrvidékre esett. Ez a gyakorlatban a csanádi püspököknek az állami szervektől, közelebbről a bánági főhadparancsnokságtól való függőségéhez vezetett. Ráadásul a császár által adományozott éves kegydíj ezt a függőséget tovább növelte. Miközben Magyarország más püspökei iskolákat és kórházakat alapítottak, árvaházakat tartottak fenn, a csanádi püspököknek még egy szeminárium alapítására sem volt lehetősége ebben az időszakban.¹⁴

Ilyen körülmények között Nádasdy László csanádi püspöknek (1710–1730) is Szegedet rendelték székhelyül. A püspök súlyos joghatósági konfliktusok közepette szervezte újjá egyházmegyéjét. A ferencesek, a piaristák és a katonaság lelki gondozásában kulcsszerepet játszó jezsuiták sem nézték jó szemmel tevékenységét. Nádasdy püspök a magyar rendi különállás képviselője volt. Amikor püspöki jogainak védelme érdekében kibocsátott egy régi, a Csanádi püspökség területét ábrázoló térképet, a bécsi udvarban óriási fölháborodás tört ki. A püspök az uralkodó körök szemében a rendi szeparatizmus veszélyes képviselőjének tűnt. 1719-ben, amikor a püspökség Makó határából is kapott egy kis részt, Nádasdy először járta be egyházmegyéje Marostól délre fekvő részeit egy kánoni látogatás keretében. Temesvárra is eljutott, de a katonai hatóságok barátságtalan fogadtatásának hatására (Temesvár egyúttal a katonai közigazgatásnak is az egyik központja volt) inkább kinevezte az ottani jezsuita rektort bánági helynökévé. Ekkor kezdődött meg a küzdelem az Esztergomi érsekség és a Váci püspökség között a Szeged feletti joghatóságért. A Kalocsai érsekség, amelyhez Szeged korábban tartozott, nem vett részt a vitában. A küzdelemnek egy 1776. március 13-án kiadott pápai bulla vetett véget, amely Szegedet a Csanádi püspökséghez kapcsolta.¹⁵

Nádasdy László püspök több alkalommal kérvényezte a királynál, hogy ismerje el az egyház joghatóságát a visszafoglalt területeken. 1723. augusztus 7-én III. Károly rendeletet adott ki, amelyben teljesítette a püspök kérését, ugyanakkor Szegedet jelölte ki székhelyéül, és Temesváron csak egy lakást biztosított számára. Nádasdy természetesen visszakérte püspöksége régi birtokait, ehelyett azonban csupán 2000 forint kegydíjban részesült. A császár rendeletére szervezték újjá Szegeden, mindössze négy taggal a káptalant. 1724-ben Csanád visszanyerte hiteles helyi jogosítványait. 1724. március 5-én, a tartományi kormánnyal folytatott nyolcéves küzdelmet követően, Nádasdy átköltözhetett Temesvárra.¹⁶

¹⁴ Roos, Martin: *Erbe und Auftrag. Die alte Diözese Csanád. Zwischen Grundlegung und Aufteilung 1030 bis 1923. Teil 2: vom Barock bis zur Revolution 1718–1850. Teilband a/1718-1800.* [München,] 2010. (a továbbiakban: Roos, 2010.) 20–76.

¹⁵ Zombori István: *A Szeged-csanádi Püspökség egyházmegyei múzeum és kincstár.* Szeged, 2000. 10–13.

¹⁶ Juhász, Koloman – Schicht, Adam: *Das Bistum Timișoara – Temesvár. Vergangenheit und Gegenwart.* Timișoara, 1934. (a továbbiakban: Juhász – Schicht, 1934.) 85–89.

Nádasdy után az osztrák kormány különös figyelmet fordított a hivatalba lépő püspökök politikai nézeteire. A következő püspök, Adalbert Freiherr von Falkenstein (1730–1740) a bánsági kormányzó, Claudius Mercy tábornok unokaöccse volt. Fizetése elődjéhez hasonlóan alakult, ugyanakkor kinevezési okirata megjegyzi, „*hogy miután a csanádi püspök a Bánáton kívüli megye részének lelki ellátásáért külön volt díjazva (értsd az 1719. évben birtokába átengedett Makó város határa egy részét), a fentebb kijelölt készpénzi fizetés egyedül a temesi bánati rész lelki ellátásáért ennek tartományi pénztárából fizettetik a püspöknek, mivel a másfél századig tartó török uralom alatt minden, az egyházra vonatkozó okmányok elenyésztek a Bánátban*”.¹⁷ A következő püspök, Nikolaus Stanislavich (1740–1750) minorita atya, korábbi mikopolisi püspök számos bolgár katolikussal együtt menekült 1737-ben a Bánságba. Ekkor jöttek létre a katolikus bolgár plébániák Óbesenyőn és Vingán. Stanislavich püspöksége alatt, 1742–1743-ban szerezte meg a püspökség a makói határ másik részét, ahol felépült a püspökök nyári rezidenciája, a későbbiekben a püspöki javakat onnan kormányozták. Így a Csanádi püspökség birtokai sajátos módon a makói uradalomra korlátozódtak, ennek megfelelően a művelési ágak összetétele más egyházi birtokoktól eltérően alakult.¹⁸

Mindebből következik, hogy különbség van a Csanádi egyházmegye bánsági és további részeinek lelkeszei javadalmazásában is. A 18. században, a betelepítések korszakában létrejött plébániák jelentős részének a kegyuraságát az állam vállalta magára. 1848-ban 188 plébániából 47-nek a Magyar Királyi Kamara, 21-nek az Udvari Haditanács, 9-nek a kamara Bányagazgatósága, 8-nak pedig a vallásalap volt a kegyura. Kevés szerepet játszottak ugyanakkor e téren a városok: mindössze Arad és Szeged vállalta egy-egy plébánia kegyúri teendőit.¹⁹ Oltványi Pál szerint a Magyar Királyi Kamara általában teljesítette kegyúri kötelezettségeit (templom és plébánia építése, papság fizetése stb.) sőt arra is volt példa, hogy nemes családoktól átvette a kegyúri feladatokat.²⁰

A földesurak viszont kevésbé lelkesen teljesítették kegyúri köteleességüket. Lonovics József püspök 1848. augusztus 9-én Eötvös József báró kultuszminiszterhez fordult, mert a gyoroki plébánia kegyura, a Forray család a továbbiakban már nem akarta vállalni a kegyúri terheket. Lonovics megkérte a minisztert, „*hogy Arad megye útján intézkedni méltóztassék, miszerint az említett család a védnöki*

¹⁷ Oltványi, 1867. 26.

¹⁸ Roos, 2010. 143–178.

¹⁹ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Csanádiensis ad annum Jesu Christi MDCCCXLVIII etc.* Temesvár, d.n. 1848. 108–109.

²⁰ Oltványi, 1867. 140–144.

jogokat s terheket addig, míg azok alól törvény által fölmentetni, és a lelkész állítása iránt más intézkedés tétetni nem fog, viselje”. A minisztérium a kérésnek megfelelően írt Arad megyének, „miután a kegyúri jogviszonyból származó kötelességek eddigelé törvény által meg nem szüntetvék”.²¹

Kovács István bocsári adminisztrátor 1848. szeptember 19-én kelt jelentése szerint a Hertelendy család eltávoztával jövedelmei elapadtak.²² Hívei szegénységükre hivatkozva nem akarták javítani lelkészüik illetményét, végül a szentszék is úgy látta, hogy a közalapítványokból nem pótolhatók a kiesett összegek.²³ Hasonló helyzetbe került Burghard István nákófalvi plébános is. Ellenpéldaként hivatkozhatunk ugyanakkor a Rónay családra, amely Kiszomboron példamutatóan látta el patrónusi feladatait. 1840-ben téglából új sekrestyét, egy évre rá új plébániát építettek, majd 1844-ben részt vállaltak a templom renoválásában is.²⁴

A makói püspöki birtokon folyó munkát 1848-ban parasztmozgalmak sem zavarták meg. Csanád vármegyében egy telekhez 36–38 (magyar) hold szántó és kb. 26 hold rét tartozott. A jobbágyfelszabadítás következtében a szántóknak 58, a réteknak pedig 88%-át mentesítették az úrbéri szolgáltatások alól. Az úrbéres földek viszonylagos nagysága következtében Csanád megyében nem ütötte fel a fejét semmilyen parasztmozgalom. Legfeljebb a kertész községek elégedetlenedtek amiatt, hogy bérelt földjeik a földesurak tulajdonában maradtak.²⁵

A politikai események és az önvédelmi harc kibontakozása ugyanakkor befolyásolták az állami kifizetéseket. 1848 decemberében, miután Róka József helynök Makóra menekült, a Makón működő szentszék kérésére a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium lépéseket tett a Csanádi egyházmegye lelkészei és papneveldei tanárai járandóságai pótlása érdekében, amit „*a lázongó katonaság*” Temesvárról történő távozásáig máshol kellett utalványozni.²⁶ Schlauch Lőrinc nagyszentmiklósi segédlelkész (későbbi püspök) szintén nem kapta meg 35 forintnyi negyedéves illetményét, mert a temesvári haditanács a vallásalap ottani pénzét is lefoglalta.²⁷ Lonovics József püspök kérésére a tornyai lelkész és mindazon papok számára, akik Temesvár ostromállapotba helyezése előtt onnan kapták fizetésüket, a makói

²¹ MNL OL H 56 1848:3948. (51737 tek.)

²² Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár (TRKEL) Protocollum Officii Dioecesani Csanádiensis de anno 1848. Nr. 1729.

²³ TRKEL Protocollum Officii Dioecesani Csanádiensis de anno 1848. Nr. 1822.

²⁴ *Kiszombor története*. Szerk: Marosvári Attila. Szeged, 2008. II. k. 191.

²⁵ *Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez*. S.a.r. Ember Győző, Budapest, 1951. 201–202.

²⁶ MNL OL H 56 1848:6353. (51737 tek.)

²⁷ MNL OL H 56 1848:6577. (51737 tek.)

sóhivatal folyósította a járandóságot.²⁸ Egy 1849-ben kelt kimutatás szerint több mint negyven csanádi egyházmegyes pap kapott fizetést vagy illetményi kiegészítést a vallásalapból, illetve a szabályozott püspökségek alapjából. Mihálovics József 1848. november 1-től január 31-ig 885 ft 48 ¹/₂ kr-t vett fel erre a célra. Róka József helynök 1849. május 25-én kelt kérésének megfelelően, Duschek Ferenc pénzügy-miniszter ezen lelkészek április 30-ig fizetendő járandósága fejében 909 ft 27 ³/₄ kr-t utalt át a makói sóhivatalnak.²⁹

A MAKÓI URADALOM 1848–1849-BEN

A Csanádi püspökség makói uradalma birtokkormányzatának és gazdálkodásának történetét a 19. század első felében Gilicze János dolgozta fel, így a következőkben ismertetni fogjuk főbb megállapításait, kiegészítve a szabadságharc időszakára vonatkozó levéltári forrásokkal. A makói uradalom 1805-ben jött létre, miután Kószeghy László püspök kérésére sor került a közös földek felosztására. Makó város területének 22,5%-án, 14 935 hold haszonvehető és 2887 hold hasznavehetetlen területen jött létre a gazdaság. Az 1848-as forradalmat megelőzően a bevételek jelentős része az úrbéri kötelezettségek megváltásából, haszonbérletekből, a dézsmából és a termények eladásából származott. A klasszikus szántóföldi, illetve rét- és legelőgazdálkodás kialakítása így lassan haladt előre.³⁰

Az uradalom vezetésével egy igazgatót bíztak meg. Feladatai közé tartozott az uradalmi tisztviselők irányítása és ellenőrzése, beleértve az uradalmi pénztárt is, amelyet az éves leltárokkal együtt ellenőrzött. Az 1848 előtti időszakban, áprilisban és októberben úriszéket tartott, az uradalmi katonák és csőszök feladatait is ő szabta meg. Lonovics József birtokigazgatójának, Pók Imrének évi 1200 forintos fizetése volt. Rangsorban alatta állt az uradalmi fiskális, aki hetente tisztiszéket tartott, ahol a jobbágyok úriszéken kívüli ügyeiben bíraskodott. Ő volt a levéltár kezelője, a városi számadások ellenőre és az árvák vagyoni helyzetének felügyelője is. Legfontosabb feladata azonban a beosztott tisztek és a cselédség heti tennivalóinak a meghatározása volt. 1841-től évi 660 forint volt a fizetése, de ezen felül még természetbeni juttatásban is részesült. Az uradalmi kasznárok a gabonafélékkel kapcsolatos bevételekért és kiadásokért feleltek. Ők fizették ki a tiszteket és a cselédeket. A munkájukhoz szükséges eszközökről évente leltárt készítettek. Fizetésük korszakunkban

²⁸ MNL OL H 56 1848:6364 (51737 tek.)

²⁹ MNL OL H 56 1849:312; 1849:1003. (51743. tek.)

³⁰ *Makó története 4. k. Makó története a kezdetektől 1849-ig.* Szerk.: Blazovich László. Makó, 1993. (a továbbiakban: Blazovich, 1993.) 396–397. (A vonatkozó rész Gilicze János munkája.)

évi 500 forint volt. Az alkalmazottak munkáját közvetlenül az uradalmi ispán irányította. Az 1830-as évektől kezdve a tisztikar egy írnnokkal bővült. Az alkalmazottak és szolgák közé tartozott egy kertész, a hajdúk, kocsis, juhász, juhászbojtárok, kondás, gulyás, udvari szolga, kéményseprő és egy dobos is.³¹

1848. március 18-án az országgyűlés mindkét táblája történelmi jelentőségű határozatokat hozott, amelyek az egyházi birtokok gazdálkodását is megváltoztatták. Alig két nap alatt elkészült az úrbéri törvényjavaslat, amelynek tárgyalása során pontosították a javaslatot, így az nemcsak az úrbéri, hanem az „*azt pótló szerződések*”-re is kiterjedt (robot, dézsma eltörlése). A konzervatívokkal, majd a bécsi politikusokkal folytatott rövid politikai küzdelmet követően, április 11-én a jobbágyfelszabadítást is törvénybe iktatták. Ezzel kb. kilencmillió ember nyerte el Magyarországon a személyes szabadságot. Az önkéntes, majd a kötelező örökváltás következtében a korábban jobbágyok által használt földek 76,4%-a a parasztság földtulajdonává vált. A makói uradalomban azonban, tekintettel a fentebb ismertetett szám adatokra, ezek a változások nem idéztek elő súlyos válságot.³²

Mivel 1848. december 25-én Horváth Mihályt – a szokásoknak megfelelően – beiktatták a püspöki javak élvezetébe, így a püspökség Makó környéki majorsági földjeiről, haszonvételeiről és kötelezettségeiről pontos kimutatással rendelkezünk. Az átvételt egyházi részről Róka József, Hegedűs Pál és Mihálovics József bonyolította le. 1848-ban ide tartozott a dáli tanya, a kopáncsi pusztá, a lelei rét (a dohánykertészek által haszonbérbe kivett területekkel és a szigetekkel együtt), a makói határszélen a közlegelő közt elkülönített és kertészek által használt területek. Továbbá a Gozpodai félsziget a Maros szabályozása következtében hozzá kapcsolt földekkel együtt, a serház marosi hajlata melletti erdőrészek, a kákási kaszáló, a mikócsai major, valamint a dáli csárdához tartozó, s azzal együtt haszonbérletbe adott földek. Ide tartozott a közlegeltetési jog (amely akkor per tárgya volt), a kizárólagos vadászati jog a kopáncsi s más uradalmi pusztákon, a halászati jog a Maroson, valamint más uradalmi földeken lévő fokokban,³³ illetve tavakban; végül a ház fedésére szolgáló cserépezetési jog a mikócsai majorban és a kopáncsi pusztán. A lelei rét árvízmentesítése végett Lonovics József 10/14, a Návay család 4/14 részben a vallásalapból 54 000 forint kölcsönt vett fel a Maros szabályozására, majd ezt 1846. szeptember 10-én, a megszerzett tőkével együtt átadták a Tiszavölgyi Társulatnak, azzal a feltétellel, hogy a töltéseket egy év alatt elkészítik.

³¹ Blazovich, 1993. 397–399. (A vonatkozó rész Gilicze János munkája.)

³² Orosz István: *A felszabadítás ügye 1848–1849-ben*. In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyág felszabadulásától napjainkig*. Szerk.: Gunst Péter. Budapest, 1998. 74–136.

³³ Fokok: a folyót kísérő övzátonyokon keletkezett kiszakadások, illetve a magas partokat megszakító nyílások, amelyeken keresztül a folyó vize árvíz esetén az ártérre kilépett, illetve apadáskor visszaáramlott.

Bárány József uradalmi tisztartó azonban az átadás időpontjáig nem fizette ki a szükséges 14 000 forintot.³⁴

A javak átadása során egyébként Horváth Mihály birtokába került még 400 pozsonyi mérő kétszeres búza, 100 pozsonyi mérő árpa, 200 akó makói kerti bor megváltásaként 320 ft, 50 kocsi széna fejében 240 ft, 6 nemesebb ló fejében 720 ft. Lószerszámok fejében 120 ft, 1 „*cifra hintó*” ára 320 ft, 4 igásló helyett 160 ft, egy konyhakocsi ára 20 ft, 200 akó hordó fejében 80 ft, 24 pár ezüst kés és kanál 115 ft 12 kr értékben, 6 db nagy ezüstkanál, 6 ezüst sótartó fejében 67 ft 12 kr, 1 arany mellkereszt, 1 aranygyűrű. A természetben átadott javakon kívül Lonovicsnak még 2762 ft 24 kr-t kellett volna Horváth Mihálynak kifizetnie.³⁵ Szintén átadásra került a könyvtár, a magtár, a sör- és pálinkafőző ház, az udvar, a kert, az istálló, a pince, a konyha a kamrákkal együtt, a püspöki lak berendezési tárgyai és bútorai, valamint a püspöki kápolna a felszerelési tárgyaival együtt.³⁶

Az uradalom legfontosabb bevételi forrását a haszonbérek, ezen belül a puszták, kocsmák és malmok bérbeadása jelentette. A bérlő szabadon használhatta bérleményét, egyedül a sertéstartást tiltották meg. A bérleti díjat negyedévenként kellett kifizetni. Gyakran árendába adták az adott területek halászati, illetve piócaszedési jogát is. Az 1840-es évek elején az uradalom egyre több pusztát vont saját kezelésébe, így az ebből származó árendális jövedelmek is csökkentek. A Maros folyóban lévő hajlatokat és szigeteket kaszálóként hasznosították. Szintén jelentős haszonnal kecsegtetett az uradalmi italmérés, főként bort forgalmaztak, de a sör- és pálinkafőzés is hasznot hozott. A kocsmákat – más érsekségekhez és püspökségekhez hasonlóan – többnyire árendába adták. Az uradalom bevételeit növelték a különböző malmok és boltok is. Lonovics József püspöknek 1848-ban haszonbérből és egyéb állandó bevételekből összesen 37 638 forint bevétele volt. Ezt egészítették ki a gabona és további növények, az állatok és az állati termékek forgalmazásával. Így a püspök összes jövedelme 1841-ben 146 274 ft-ra tehető, ami körülbelül a kétszerese Makó város bevételének.³⁷

³⁴ MNL Csongrád Megyei Levéltár (CsML) Makói Levéltár (ML) A Csanádi püspökség makói uradalmának iratai 1723–1934 (XII. 2. e), uradalmi fikális iratok 3.d. A Csanádi püspökség makói uradalmához tartozó majorsági földek, jogok és terhek jegyzéke. Makó, 1848. december 15. Iktatószám nélkül.

³⁵ MNL CsML ML XII. 2. e, uradalmi fikális iratok 3.d. Jegyzéke az ingyen jutó alapnak, amint az a csanádi megyéspüspök Horváth Mihály úrnak 1848 évben kiszakított, s átadott. Makó, 1848. december 25. Iktatószám nélkül.

³⁶ MNL CsML ML XII. 2. e, uradalmi fikális iratok 3.d. A Csanádi püspökséghez tartozó makói püspöki lak ingóságainak, egyházi szerek s könyveknek; továbbá asztal, konyha ebédlő, pince, istálló, s más gazdasági eszközöknek lelvénye, melyek a miniszteri biztos által Horváth Mihály csanádi püspök úrnak 1848-ik évben átaladattak. Makó, 1848. december 25. Iktatószám nélkül.

³⁷ Blazovich, 1993. 399–404. (A vonatkozó rész Gilicze János munkája.)

1849-ben is a fentiekhez hasonlóan alakult a bevételek összetétele, hiszen a haszonbérletekből származott ezek legnagyobb része. Korcsmáltatásból összesen 16 553 ft 57 kr jött be, de mivel tartozásokat is ki kellett egyenlíteni, azok lerovása után 11 522 ft maradt. Ennél a tételnél a „*Korona*” című vendégfogadóért, a Rákosi csárdáért, az Igási csárdáért, a Dáli csárdáért, a makói belső korcsmáltatásért, az uradalmi három csárdákban való korcsmáltatásért, a rozsólis égetési és mérhetési jogáért,³⁸ a makói korcsmáltatásért és csárdákért, a lelei pusztában egy havi próba korcsmáltatásért szedtek pénzt. Érdekességként megemlíjtjük, hogy a rozsólis égetési és mérhetési jogért szerződés alapján a püspökség 450 forintot fizetett az izraelita községnek. Szintén szép bevételt hoztak a mészárszékek (6431 ft 56 kr), noha a kiadások levonása után a tiszta haszon csak 433 ft 45 kr volt. A serház is jelentős bevételt hozott (6431 ft 56 kr), hasonlóan a boltok bérletéhez (1710 ft 25 kr), de itt a sok pereskedés következtében a haszon csak 612 ft 30 kr volt. Halászatból 1050 ft tiszta haszon mellett is csak 270 ft tiszta bevételt könyvelhettek el. További bevételeket jelentettek még a vásárok, a szigetek, a különféle földek, puszták, uradalmi lakok. Jelentős bevétel származott (4393 ft) a malmokból: az uradalomban 46 szárazmalom, a Maros mentén 24 vízimalom, az uradalomban pedig 9 olajmalom működött, amelyeknek tiszta haszna 1526 ft 20 kr volt. A makói uradalom összes haszonbérletéből 71 749 ft 19 kr bevétel származott. Az uradalmi készletek (búza, kukorica, bükköny, takarmány stb.) eladásából, a lelei rétből és egyéb bevételekből származott pénzzel kiegészítve az uradalom bevétele összesen 93 956 ft 33 kr-ra rúgott, ami jóval elmaradt az 1840-es évek bevételétől.³⁹

Amint az eddigiekből már kiderült, a makói uradalom birtokstruktúrája eltért a jellegzetes érseki, illetve püspöki birtokokétól, hiszen a gabonatermesztés volt a fő ágazat, amelyből a püspökség bevételeinek jelentős hányada származott. A termelékenységre következtethetünk az alábbi táblázatból:

Ez a táblázat jól mutatja, hogy a fontos bevételi forrásnak számító búzából 5,3–7,4-szeres, az árpából 3,8–5,4-szeres, míg zabból 2,0–4,2-szeres termésátlagokat hoztak. Ez elég vegyes képet mutat, hiszen 1828-ban a búza átlagosan 3,96-szoros, az árpa 3,91-szeres, míg a zab 4,19-szeres termést hozott. Így 1848-ban a búza termésátlagát átlagon felülinek, az árpatermést az átlagosnál jobbnak, míg a zabot az átlagosnál rosszabbnak tarthatjuk.⁴⁰

Nemcsak a mennyiségek, hanem a bevételek is tükrözték a gabonatermesztés jelentőségét. A Pók Ágoston uradalmi kasznár által összeállított kimutatás szerint

³⁸ Rzsólis: különféle fűszerekkel ízesített és illatosított, édes szeszes ital.

³⁹ MNL CsML ML XII. 2. e, 2.d. Számadása a megürült Csanádi püspökséghez tartozó Makói Uradalom Pénztári Hivatalának 1849. évre. Hely és dátum, valamint iktatószám nélkül.

⁴⁰ Orosz István: *Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán*. In: *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti kiadványok*. Szerk. Orosz István, Für Lajos, Romány Pál. [Budapest,] 1996. 81–131.

Elvetett magok / termés (pozsonyi mérőben)	Felsőkopáncs	Alsókopáncs	Dáli tanya
tiszta búza vetés	434	349	115
tiszta búza termés	2305	1848	851
árpa vetés	75	164	60
árpa termés	152 (+ feles földekből 1178)	631	322
zab vetés	162	78	205
zab termés	360	328	534
repce vetés	12	19	7
repce termés	863	1848	564

1. táblázat: A Felső- és Alsókopáncson, illetve a Dáli tanyán az 1848-ik évben elvetett gabonanemek, valamint a termés mennyisége⁴¹ (Elvetett magok / termés [pozsonyi mérőben])

a felsőkopáncsi birtokon gabona (főként tiszta búza) eladásából 1848-ban 4694 ft 7 kr bevételük volt, miközben a láncszámra kiadott földekből⁴² 268 ft 48 kr, bőrök eladásából 342 ft 32 kr, birkatejből 385 ft, ló és csikó eladásából pedig 261 ft 45 kr folyt be.⁴³

A makói uradalom magtári hivatalának összesítése szerint, amelyet Hegyessy János uradalmi kasznár állított össze, 1849-ben a gazdaságban búzát, kétszeres búzát (búza és rozs keverékét), árpát, zabot, repcét, bükkönyt, lóherét és kukoricát termesztettek. A növénytermesztésen belül a fő bevételi forrás a tiszta búza, a kétszeres búza és különösen a kukorica volt, ezekből jelentős mennyiséget értékesítettek, de jellemző, hogy például lóheréből nem volt felesleg, és repceből

⁴¹ MNL CsML ML XII. 2.e. Számadási iratok, számadási mellékletek 33. d. Kasznári számadási oklevelek. Felső- és Alsókopáncson s a Dáli tanyán 1848-ik évben elvetett gabonanemek, s termésnek mennyisége. Hely és dátum nélkül. 1848: Iktatószám nélkül.

⁴² 1 lánc = 100 négyszögöl (Makón)

⁴³ MNL OL CsML ML XII. 2. e A Csanádi püspökség makói uradalmának iratai. 15. d. Kasznári számadás naplók. A Felső-kopáncsi kasznárdóság 1848. évi számadásának foglalattya. Hely és dátum, valamint iktatószám nélkül.

is csak csekély mennyiséget tudtak értékesíteni. Ugyanakkor a repce bizonyos hányadát feldolgozták: olajat sajtoltak belőle.⁴⁴

Ami az állattartást illeti, a makói gazdaság keretein belül birkákat, ökröket, marhákat és lovakat tartottak. Ezen belül – az országos tendenciáknak megfelelően – nőtt a juhtartás jelentősége. Az állatállományt ugyanakkor gyakran tizedelték betegségek: az alsókopáncsi juhászatban, ahol a birkák száma 1000 körül mozgott, május, június és július kivételével minden hónapban több tucat állat pusztult el tüdővészben. Az állatállomány egy részét értékesítették, más részükre a gazdaság működtetésénél volt szükség, de állatbőröket (legnagyobb mennyiségben birka-bőröket)⁴⁵ is piacra vittek.⁴⁶

Érdeemes összevetni a makói uradalom működését egy jellegzetes egyházi birtokkal, pl. az Esztergomi érsekség uradalmaival, hiszen így könnyebb a hasonlóságokra és a különbségekre felhívni a figyelmet. Az Esztergomi érsekség birtokainak gazdálkodásában a 19. század elején megfigyelhető gabonakonjunktúra nem okozott olyan változásokat, mint a makói egyházi birtokon. Ennek oka a művelési ágak közötti különbségben keresendő. Míg a Csanádi egyházmegye esetében a szántó, addig az Esztergomi érsekség esetében az erdők voltak túlsúlyban. A 19. század közepére az érsekség birtokain is egyre differenciáltabb gazdálkodás alakult ki, amely során az okszerű művelésen túl figyelmet érdemel a kapás és takarmánynövények megjelenése a szántóföldi allódiumokon, valamint az állattartás differenciáltabbá válása, illetve a termékek feldolgozására és értékesítésére tett kísérletek. Nyergesújfaluban és Nagysallóban – hasonlóan a makói püspöki uradalomhoz – uradalmi bolt is működött. Farnadon és Patakon pálinka-, illetve sörfőzés folyt, Csenkepusztán pedig sajtot készítettek. A Csanádi püspökséghez hasonlóan több helységben működött téglavető is. Az Esztergomi érsekségen belül Szentgyörgymezőn, Muzslán, Nyergesújfaluban, Érsekújváron, Tardoskedden, a Mérgesi majorban Mocska mellett, Vágon, Verebélyen, Farnadon, Drégelypalánkon, Vadkerten és Szunyogdin működött téglavető. Számos településen épültek mészárszékek, illetve vágóhidak (Esztergom, Muzsla, Börzsöny, Érsekújvár, Nyergesújfalu, Tardoskedd, Verebély, Farnad, Püspöki, Szunyogdi). Szinte minden faluban volt kocsmá, ahol 1848-ig főként a dézsmából származó bort értékesítették.⁴⁷

⁴⁴ MNL CsML ML XII. 2.e. 15. d. Kasznári számadás naplók. Számadása a megürült Csanádi püspökséghez tartozó Makói uradalom Magtári hivatalának 1849. évre. Makó, 1852. augusztus 31. 1852. szám nélkül.

⁴⁵ MNL CsML Makói Levéltár XII. 2.e. 33. d. Számadási iratok, számadási mellékletek. A dög bőrök kiadásainak és bevételeinek foglalttya. [!] Makó, 1848. december 31. 1848:85.

⁴⁶ MNL CsML Makói Levéltár XII. 2.e. 33. d. Számadási iratok, számadási mellékletek. 1848. évi alsókopáncsi juhászat. Makó, 1848. december 31. 1848:79.

⁴⁷ Dóka, 1997. 104–105.

Szintén hasonlóság, hogy ezeket a kocsmákat az érsekség is bérbé adta, de a pálinkamérési üzletág is válságba került 1848/49-ben. A Felföldön erős volt az ú. n. józansági mozgalom hatása, aminek következtében csökkent az égetett szeszes italok fogyasztása. Volt olyan település (Párkány), ahol a helybeli bírák eltiltották a pálinkamérés bérlőjét, egy Neuschloss nevű kereskedőt a pálinkaméréstől. A párkányi eset megismétlődött 1849-ben Nagyzellőn is. Itt Blumenthal Simon vendégfogadós panaszkodott, hogy az év hét hónapjában a község eltiltotta az italméréstől. Az érsekség ebben az esetben jogi útra terelte a vitát, így próbálva meg jövedelmének kiesését megszüntetni. Gyakori panasz volt az illetéktelen italmérés is, ami a bérlők hasznát tovább kurtította.⁴⁸

Visszatérve a makói uradalomra, hiába a sok bevétel, ha a kiadások oldalán is jelentős tételek szerepelnek. Lonovics püspök például saját céljaira 1841-ben 89 820 ft-ot vett fel. Az összkiadások 5–8%-át az uradalmi tisztek és cselédek fizetésére fordították. Jelentős összeget emésztett fel az uradalmi épületek felépítése és karbantartása is. Mivel az uradalomban nem voltak mesteremberek, évről évre jelentős összegeket kellett kifizetni különböző iparosoknak, akiknek a munkája nélkülözhetetlen volt a gazdálkodás zökkenőmentes folytatásához. Szintén jelentős összegeket fordítottak a gazdálkodás költségeire, főként állatok, kisebb mértékben növények vásárlására is. Egyéb kiadások címén az útiköltségtől a postai díjakig számos tétel szerepelt az elszámolásokban. Az uradalom éves bevételeit szinte teljesen felhasználták, év végén csak néhány ezer forintot hagytak a pénztárban.⁴⁹

Mindezek a megállapítások többé-kevésbé a szabadságharc időszakára is érvényesek. Hegyessy János uradalmi pénztárnok szerint 1849-ben a makói uradalom bevételeinek összege: 93 956 ft, a kiadások összege: 65 256 ft, a különbözet: 28 700 ft, év végére viszont csak 17 747 forintot hagytak a pénztárban. Fizetésekre 15 232 ft 42 kr-t fordítottak, de ebben a makói helynökség alkalmazottainak fizetése is benne volt. Több ezer forintot fizettek terményekért és a gazdálkodáshoz szükséges eszközökért, valamint mesterembereknek is. Mivel Makó környékét a szabadságharc végéig a magyar hadsereg tartotta kézben, így – szemben az Esztergomi érsekséggel – a gazdaságnak nem kellett a császári csapatok számára élelmiszert szállítani. A háborús költségek ugyanakkor a Csanádi püspökség gazdaságát sem kerülték el. Horváth Mihály jelentős összeget használt fel különböző célokra. Az egyik tétel szerint: „*Egy honvéd kiállítására Horváth v. Csanádi Püspök Úr által felfogadott Halasi István felszerelésére 356 ft 5 kr*”-t kellett kiutalni, de jelentős

⁴⁸ Esztergomi Primási Levéltár (EPL) Archivum Seculare (AS) Archivum juridico-oenomicum et directorale (Ajd) Militaria et bellica (1797–1855) Jóságkormányzói Levéltár. Gazdászatiak. Az érseki javak igazgatóságának jegyzőkönyve. 1. k. 1848: Nr. 576, 617, 623., 2. k. 1849: Nr. 217.

⁴⁹ Blazovich, 1993. 399–406. (A vonatkozó rész Gilicze János munkája.)

veszteség érte a püspökséget a magyar bankjegyek kötelező beszolgáltatása miatt is. Császári hivatalnokok rendeleteire 11 240 ft 50 kr-t kellett az uradalomnak kifizetnie.⁵⁰

Az uradalom 1849. júliusi bevételeinek és kiadásainak jegyzéke bepillantást enged az alkalmazottak fizetésébe is. A bevételi oldalon természetesen ekkor is a haszonbérletekből származó jövedelmek álltak. Például Danner Alajos „*serházi haszonbérletű úr*” folyó év harmadik negyedére 1500 ft-ot fizetett bérleti díjként. Csordás Sándor díszkocsisnak egy havi bére fejében fizettek ki 17 ft 30 kr-t, Kriván Anna belső szolgálónak 12 ft 30 kr-t, Czirok Pálné szolgálónak pedig 7 ft-ot. Winkler Antal tisztartó 231 ft 43 kr-t költött különböző gazdasági eszközökre, de ő szedte be a dohánykertészekről a haszonbér illetékes részét is. Kisebb összeget kellett kifizetni napszámosoknak, Hajzelpék József kötélverőnek „*kiszolgált zsákmadzagokért*”, Gyenes István fűszerésznek és Szisz János szabónak.⁵¹

Összességében megállapíthatjuk, hogy a Csanádi püspökség makói uradalma inkább hasonlított egy világi nagybirtokra a búza- és kukoricatermesztés túlsúlya miatt, mint egy érseki vagy püspöki birtokra. Ugyanakkor a haszonvételek magas aránya a bevételek között, a kocsmák, mézárszékek és boltok rendszere más egyházmegyékben is megfigyelhető. A makói uradalom szervezettség tekintetében, illetve a búza termésátlagát tekintve kiemelkedő teljesítményt nyújtott. Ugyanakkor a forradalom és szabadságharc hatására csökkentek az uradalom bevételei, de a csökkenés nem idézett elő válságos helyzetet, mert a komplexum bevételeit és kiadásait továbbra is sikerült egyensúlyban tartani. Mivel az uralkodó a Csanádi püspökséget megürültnek nyilvánította, a továbbiakban – a következő püspök kinevezéséig – jövedelmeinek fele az államkincstárt gazdagította.⁵²

*Professzor Dr. Zakar Péter
intézetvezető, egyetemi tanár
Keresztény Művelődéstörténeti Intézet, Gál Ferenc Főiskola*

⁵⁰ MNL CsML ML XII. 2. e, 2.d. Számadása a megürült Csanádi püspökséghez tartozó Makói Uradalom Pénztári Hivatalának 1849. évre. Hely és dátum, valamint iktatószám nélkül.

⁵¹ MNL CsML ML XII. 2.e. 33. d. Számadási iratok, számadási mellékletek. Pénztári naplója a megürült Csanádi Püspökség Makói Uradalma Pénztári Hivatalának 1849. július hóra. Hely, dátum és iktatószá nélkül.

⁵² *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. II. Abteilung. Das Ministerium Schwarzenberg Band I. 5. Dezember 1848 – 7. Jänner 1850.* Hrsg. von Kletečka, Thomas Wien, 2002. 487–488.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

EPL AS Ajd: Esztergomi Prímási Levéltár (EPL) Archivum Seculare (AS) Archivum juridico-oenocomicum et directorale (Ajd) Militaria et bellica (1797–1855)

MNL OL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

H 56: Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium katolikus egyházi osztály

MNL CsML ML: Csongrád Megyei Levéltár (CsML) Makói Levéltár (ML) A Csanádi püspökség makói uradalmának iratai 1723–1934 (XII. 2. e),

TRKEL: Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár Protocollum Officii Dioecesanis Csanádiensis de anno 1848, 1849.

Könyvészeti források és folyóiratok

Egyházi rendelmények 1846.: *Egyházi köz-ügyekben 1844-ig kibocsátott kegyelmes királyi rendelmények, kivonatban előadva.* Nagyszombat, 1846.

Ember 1951.: *Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez.* S.a.r. Ember Győző Budapest, 1951.

Fogarasy 1848.: [Fogarasy Mihály:] *Emlékirat, az 1847/8 országgyűlés alatt, Pozsonyban tartott püspöki tanácskozmányokról.* Pest, 1848.

Fónagy 2013.: Fónagy Zoltán: *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár. I–II. k.* Budapest, 2013.

Kletečka 2002.: *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. II. Abteilung. Das Ministerium Schwarzenberg Band I–II.* Hrsg. von Kletečka, Thomas Wien, 2002.

Márkus 1896.: *Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek.* Szerk: Márkus Dezső. Budapest, 1896.

Religio és Nevelés: *Religio és Nevelés.* Kath. egyházi folyóirat.

Schematismus Csanadiensis 1848.: *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Csanadiensis ad annum Jesu Christi MDCCCXLVIII.* Temesvár, d.n.

Feldolgozások

Blazovich 1993.: *Makó története 4. k. Makó története a kezdetektől 1849-ig.* Szerk: Blazovich László. Makó, 1993.

Csorba 1999.: Csorba László: *A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon 1782–1918.* Budapest, 1999.

Dóka 1997.: Dóka Klára: *Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században*. Budapest, 1997.

Hermann R. 2009.: *1848–1849. A forradalom és szabadságharc képes története*. Szerk. Hermann Róbert. [Debrecen], d.n. [2009.]

Juhász – Schicht 1934.: Juhász, Koloman – Schicht, Adam: *Das Bistum Timișoara – Temesvár. Vergangenheit und Gegenwart*. Timișoara, 1934.

Marosvári 2008.: *Kiszombor története*. Szerk. Marosvári Attila. Szeged, 2008. I–II. k.

Oltványi 1867.: Oltványi Pál: *A Csanádi püspöki megye birtok viszonyainak rövid története*. Szeged, 1867.

Orosz 1996.: Orosz István: *Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán*. In: *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti kiadványok*. Szerk. Orosz István, Für Lajos, Romány Pál. [Budapest,] 1996. 81–131.

Orosz 1998.: Orosz István: *A felszabadítás ügye 1848–1849-ben*. In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától napjainkig*. Szerk. Gunst Péter. Budapest, 1998. 74–136.

Roos 2010.: Roos, Martin: *Erbe und Auftrag. Die alte Diözese Csanád. Zwischen Grundlegung und Aufteilung 1030 bis 1923. Teil 2: vom Barock bis zur Revolution 1718–1850. Teilband a/1718-1800*. [München,] 2010.

Sarnyai 2002.: Sarnyai Csaba Máté: *Polgári állam és katolikus egyház (1848. március–december). A katolikus autonómia-törekvések megjelenése*. Budapest, 2002.

Zombori 2010.: Zombori István: *A Szeged-csanádi püspökség egyházmegyei múzeum és kincstár*. Szeged, 2000.

